

ASPECTE ALE MORFOLOGIEI ADJECTIVULUI ÎN SCRIERILE AROMÂNEȘTI MOSCOPOLENE DIN SECOLUL AL XVIII-LEA

Nistor Bardu

Universitatea Ovidius Constanța

Abstract

XVIII-th century Aromanian writers, Theodor Anastas Cavalioti, Daniil Moscopoleanul and Constantin Ucuta, from Moscopolis (Albania), a town founded and inhabited only by Aromanians, are the authors of works in which they reflect the Aromanian dialect from Albania, especially from their native town and its surroundings. Their writings offer very important data about the Romanian literary language in its Aromanian (Macedo-Romanian) dialectal variant.

Our paper presents the main aspects of the adjective morphology expressed in their works.

Lucrările aromânești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea datorate preoților învățați aromâni Teodor Anastas Cavalioti (*Πρωτοπειρία* „Prima învățătură”, Veneția, 1770), Daniil Moscopoleanul (*Εισαγωγική διδασκαλία* „Învățătura introducătoare”, Veneția, 1794, cu al său *τετραγλώσσον Λεξικόν* „lexicon în patru limbi”) și Constantin Ucuta (*Νέα Παιδαγωγία* „Noua învățătură”, Viena, 1797), deși scrise cu alfabet grecesc, sunt opere fundamentale pentru cunoașterea aromânei. Descrierea științifică a acestui dialect istoric al limbii române făcută mai târziu de marii savanți aromâni Th. Capidan, Tache Papahagi, Matilda Caragiu Marioțeanu, Nicolae Saramandu ș.a. a fost posibilă, în bună măsură, datorită existenței acestor scrieri tipărite*.

Între multe alte fapte de limbă, ele atestă prezența în graiul aromânilor moscopoleni din Albania a adjectivelor cu forme diferite de gen și număr. Din cele patru clase de adjective stabilite după opozițiile masculin:feminin și singular:plural (cu patru, trei, două forme și invariabile, cu o singură formă)¹, semnalăm următoarele realizări :

* Mai multe date despre aceste scrieri, la Nistor Bardu, *Limba scrierilor aromânești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea (Cavalioti, Daniil, Ucuta)*, Constanța, Ovidius University Press, 2004.

¹ Cf. Caragiu-Marioțeanu, *Fono-morfologie*, p. 93-102, Saramandu, *Aromâna*, p. 440-442. Vezi și Capidan, *Aromânii*, p. 399.

I. Din clasa adjectivelor cu patru forme :

1) Atestări pentru toate cele patru forme :

sg. m.: *multu*² “mult”, Cav. 799;

f.: *multă* : *multă g'intă* “multă lume”, Dan. 132/10; *multă here* “multă miere”,

Dan. 138/13; *multă zămane* “mult timp”, Uc. 65/1; *multă arăvdare*

“multă

răbdare”, Uc. 93/44;

pl.: m : *mulți*³ : *stuki mulți* “stupi, albine multe”, Dan 138/13 ;

f: *multe*: *multe lăski* “noroaie multe”, Dan. 174/31; *multe ori* “multe ori”,

Dan.123/5;

sg. m.: *vărtos(u)*⁴ : În vocativul *abísite vârtoase* “sfinte tare” , Uc. 75/15 ;

f.: *vărtoasă* : *mână vărtoasă* “mână tare” Uc. 99/55 ;

pl. m.: *vărtoș* : *amiraráț vărtoș* “împărați puternici” Uc. 97/52 ;

f.: *vărtoase* : *vinile (suntu) vărtoase* “vinele sunt tari” , Dan. 167/27 .

În cazul adjectivului *rău* “rău”, Dan. 134/11, doar forma de feminin *rao*: *de rao fară* “de neam rău”, Dan. 149/19 este folosită cu valoare adjectivală, celelalte: *rrăil'i* “cei răi”, Dan. 141/14 și *ralle* “cele rele”, Dan.151/20, Uc. 87/35 fiind întrebuințate cu valoare substantivală.

2) Atestări pentru trei forme :

m.sg.: *sănătos* : *făsul'u sănătos* “fasole sănătoasă”, Dan. 133/10 ; *cându h'icatlu*

*este sănătosu*⁵ “când ficatul este sănătos, Dan. 167/27;

m. pl.: *sănătoși*: *stúruri sănătoși* “stâlpi sănătoși”, Dan. 173/30;

f. pl.: *sănătoase* : *h'ire sănătoase* “fire sănătoase”, Dan. 153/20.

3) Atestări pentru două forme :

m. sg. : *nostimu* “gustos”, Cav. 663 ;

f. sg. : *nostimă* : *vără g'elă [...]* *tra se [s]facă nóstimă* “vreo mâncare, ca

să se facă gustoasă” Dan. 159/24.

² Această formă mai ales cu valoare adverbială , ca morfem al superlativului . Vezi *infra* .

³ În redarea lui Papahagi a originalului *μούλτις* avem *mulți* [*mulți*] . Autorul își corectează astfel propria “corecție” (*Scr. arom.* p. 138) .

⁴ Și această formă de masculin singular este folosită cu valoare adverbială pentru exprimarea supulativului . Vezi *infra*.

⁵ Inconsecvența scierii lui *sănătos* (*sănătosu*) aparține lui Daniil și este respectată de Per. Papahagi, *loc. cit.*

4) Atestări pentru o singură formă :

a) Masculin / neutru singular : *mintimén* : *mintimén omu*⁶ “om înțelept, cuminte” , Dan. 149/19 ; *scumpu* “scump” , Cav. 34 ; *sterpu* “sterp” , Cav. 930 ; *urutu* : *visu urutu* “vis urât” , Dan. 157/23 ; *zurru* “nebun” , Cav. 296 , 560 .

b) Feminin singular : *bună* : *bună zănate* “meserie bună” , Dan. 146/17, *curată* : *cu inima curată* “cu inima curată” , Uc 77/20 ; *puțână* : *puțână zămane* “puțin timp” , Dan. 131/9 .

pl. : *albe* : *albe strahe* “haine/straie albe” , Dan. 178/33 ; *căseni* : *căseni mul'eri* “femei străine” , Dan. 163/25 ; *mpline* : *suntu mpline* “sunt pline” , Dan. 130/9 ; *scurte* : *strahe [...] se nu h'ibă scurte* , Dan. 151/20 ; *tease* : *arăpile tease* “aripile întinse” , Dan. 124/6 .

II. Din clasa adjectivelor cu trei forme :

1) Atestări pentru toate cele trei forme : *largu* “larg” , Cav. 782; *largă*: *largă strahe* “haină largă” , Dan. 152/20 ; *lardi* : *Cându se adari strane ... se le fați lardi* “când îți faci haine să ție faci largi” , Dan. 151/20.

2) Atestări pentru două forme : *nău* : *murmintu nău* “mormânt nou” , Dan. 171/29; *nao* : *nao vacă* “junincă” , Cav. 201; *nao* : *nao⁷ čocuri* “ciocane noi” , Dan. 143/15; *niicu* “mic” , Cav. 617; *niși* : *harabel'i suntu niși* “vrăbiile sunt mici” , Dan. 125/6; *niși culați* “colaci mici” , Dan. 171/29 ; *ntregu* “întreg” , Cav. 28 ; *ntreagă* : *casa ata ntregă* “casa ta întreagă” , Dan. 177/32; *(r)roșu* “roșu” , Cav. 431 ; *roșlu*⁸ *veștu* “postavul cel roșu” , Dan. 177/32 ; *roșă* : *amarea ațea roșă* “marea cea roșie” Uc. 99/55 .

III. Din clasa adjectivelor cu două forme :

1) Atestări pentru cele două forme : *mare* “mare” , Cav. 599, 1053 ; *mare*: *scumpete mare* “scumpete mare” , Dan. 130/8 ; *mari* : *mari pești* “pești mari” , Dan. 136/12 ; și *plăngu niși și mari* “și plâng mici și mari” , Dan. 130/9 ; *mari* : *cusite mari* “cosițe mari” , Dan. 172/30 .

⁶ Toate formele flexionare ale acestui adjectiv la Capidan , *Aromânii* , p. 400 .

⁷ Este o formă de plural feminin/neutru mai veche (azi , la aromânii moscopoleni din Nisipari : *nali*) , analogă vechiului plural dacoromânesc de feminin/neutru *nouă* .

⁸ Adjectivul antepus a preluat aici articolul hotărât euclitic al substantivului determinat .

2) Atestări pentru o singură formă : *supțire* “subțire”, Cav. 540, 1083 ,
1158 : *g'ela ... multu supțire* ⁹ *o ngl'iți* “mâncarea ... o înghiți foarte subțire” ,
Dan. 169/28 .

IV. Din clasa adjectivelor invariabile : *dulțe* : *g'ela ... o ngl'iți vartos dulțe* ¹⁰
“mâncarea o înghiți foarte dulce (ușor)”, Dan. 169/28 ; *kino* ¹¹ “comun”, Cav.
428 .

Remarcăm în exemplele de mai sus o frecvență a antepunerii adjectivelor față de substantivele determinate . Din totalul de 34 de exemple în context (care nu includ cazurile în care adjectivele au funcția sintactică de nume predicativ sau de element predicativ suplimentar), în 17 situații adjectivele sunt antepuse . Această realitate poate reflecta fie o tendință a graiului autorilor respectivi, ca efect al influenței limbilor înconjurătoare, fie intenția acestora de a întrebuița limba nativă și pentru a obține anumite efecte expresive . Având în vedere sentimentele care îi animau și condițiile socio-culturale în care Daniil și Ucuta se adresau, în scris, pentru prima dată, consângenarilor lor, credem că intenția stilistică ar fi putut exista ca atare în redactarea textelor pe care le cercetăm aici.

Când este antepus, uneori adjectivul preia articolul substantivului determinat ¹³ :
niclu cuțut “*cuțitul cel mic*”, Dan. 155/22; *víninitlu veștu* “postavul cel vânat” ,
Dan. 177/32 ; *de curate Stămărie* “Sf. Maria cea curată”, Uc. 79/22 ; *lunga cămeașă* “cămașa cea lungă” , Dan. 152/20 .

Flexiunea adjectivelor nu diferă de cea a substantivelor ¹⁴ .

Dintre formele flexionare fără articol semnalăm pentru valoarea lor stilistică,

⁹,¹⁰ Vezi *infra* , gradele de comparație ale adjectivelor .

¹¹ Din ngr. *κοινός*, cf. Papahagi Per., *Scr. arom.*, p. 221, s.v. Despre invariabilitatea adjectivului, vezi *DDA*, s.v. *kínó* .

¹³ Pentru flexiunea adjectivului antepus vezi Boiagi, *Gramatică* , p. 28-29, Capidan , *Aromânii* , p. 40 .

¹⁴ În aromână nu se pune problema opozițiilor cazuale pentru adjective cu excepția unor adjective cu formă feminină al căror comportament nu se deosebește totuși de substantivele corespunzătoare, (în sensul identității, ca structură fonematică , a morfemelor –desinențe) , cf. Caragiu-Marioțeanu , *Fono-morfologie*, p. 102. Vezi și Capidan , *Aromânii* , p. 399.

următoarele vocative : *bune* : *Bune Dumnidzale* “ Bune Dumnezeule” , Uc. 75/17 ; *Tine bune* “Tu , Bunule” , Uc. 81/25 ; *vărtoase* : *strigăm ațăea vărtoase* “îți strigăm ție, Puternice” , Uc. 75/17 .

În flexiunea articulată a adjectivelor care însoțesc în poziție postpusă substantivele, legătura dintre determinat și determinant se realizează cu ajutorul pronumelui demonstrativ *ațelū*¹⁵, a cărui formă după genul numărul și cazul substantivului determinat¹⁶ :

Forme de masculin : N.Ac. singular : *nvernatlu* : *sufletlu ațelū nvernatlu* “sufletul cel mâhnit”, Uc. 83/29 .

Forme de feminin : N.Ac. singular : *aliθinoasa* : *luhina ațea aliθinoasa* “lumina cea adevărată” Uc. 79/23 ; *dumnidasca* : *ñila ațá ațea dumnidasca* “mila Ta cea dumnezeiască”, Uc. 77/2 ; *marea* : *δoxa ațá ațea marea*⁵ “slava ta cea mare” , Uc. 85/30 ; *multa*: *buneața ata ațea multa* “bunătatea ta ce multă”, Uc. 77/18 ; *nvernata* : *inima ațea nvernata* “inima cea mâhnită”, Uc. 83/30 .

Forme de feminin: N.Ac. plural : *tăpinusitele* : *oáse ațeale tăpinusitele* “oasele cele smerite”, Uc. 83/28 .

Forme de feminine: G.D. plural : *frónimelorū* : *a viróirelorū ațelorū frónimelorū* “a fecioarelor celor blânde”, Uc. 77/20 .

Gradele de comparație

Comparativul

În formarea comparativului, mai întrebuițat este adverbul *cama*¹⁷: *cama*

¹⁵ Promunele *ațelū* îndeplinește situații rolul articolului demonstrativ adjectival din dacoromână . Caragiu-Marioțeanu , *Fono-morfologie*, p. 103, îl consideră ca atare când vorbește despre “formele de adjectiv cu articol (proclitic sau proclitic și euclitic în același timp) : N.Ac. : *feata ațea mușatÁ (mușata)* ; G.D : *a featăl'ei ațil'ei mușátél'ei* ; *a featăl'ei ațil'ei mușatál'eī*” .

¹⁶ Vezi Capidan , *Aromânii* , p. 399-400.

¹⁷ *Cama* < *ca* + *ma* cf. Caragiu-Marioțeanu , *Compendiu* , p. 240 , Saramandu , *Aromâna* , p. 441. Din lat. *quam magis*, cf. Papahagi Per., *Scr. arom.*, “Vocabular”, s.v. *cama* . Cf. și DDA, s.v. *ca* și *ma*. Boiagi, *Gramatica*, p.39, crede că adverbul *cama* servește la formarea supulativului.

aușl'i “mai bătrânii”, Dan. 161/24²; *cama marl'i* “mai marii”, Dan.160/24¹; *cama nisl'i*¹⁸ “mai micii”, Dan. 160/24; *cama tiñisitü* “mai onorat, mai cinstit”, Uc. 71/10 .

Fiind mai rară, formarea comparativului cu adverbul *ma* o semnalăm doar în exemplul *ma multe ori* “de cele mai multe ori”, Dan.125/6 .

Legătura dintre comparativ și complementul său se realizează prin prepoziția *de*¹⁹

“decât”: *cama tiñisita de Heruvim și cama duxusita vārtós multu de Serafim* “mai cinstită decât Heruvim și mult mai slăvită decât Serafim”, Uc. 81/24²⁰.

Superlativul

Dacă la Daniil se întâlnesc forme de superlativ realizate cu adverbul *multu* (atât la adjectiv cât și la adverb), Ucuta își previne cititorii că în textul său *no-avem horóa de vārtósü*²¹ “nu avem [altceva, n.n. N.B.] în afară de *vārtósü*”, Uc. 71/10. Iată câteva exemple:

a) Cu adverbul *multu* : *multu supțire* “foarte subțire”, Dan. 169/28 ;

b) Cu adverbul *vārtósü* : *vārtos căthārisita* “prea curata” ; *tine alāvdata de căñido*

ș-vārtos căthārisita “Tu , lăudata dintotdeauna și preacurata”, Uc. 81/24 ; *vārtósü curātil'i* : *a dādil'i atāéi ațil'ei vārtósü curatil'i* “a maicei tale celei preacurate” , Uc 79/24 ; *vārtós dulțe* : *Se arumigari g'ela tru dinți multu supțire o ngl'iți vārtós dulțe* “dacă ai mesteca mâncarea în dinți [și ai face-o] foarte subțire , o înghiți foarte dulce (ușoară)” , Dan. 169/28; *vārtósü tiñisitü* “foarte respectat”, Uc. 71/10 *vārtos urutu*²² “foarte urât”, Dan. 140/14 .

¹⁸ Contextele în care apar aceste forme pledează și pentru considerarea lor ca adjective substantivizate : *Ma tra se ngače cama marl'i cama nisl'i și se l'i nveațe la g'ine aistă este arisitā la toți.Și căți avdu cama aușl'i nu se arușuneadă și su bună scóluzmă* “Dar ca să-i certe mai marii (cei mai mari) pe mai micii (pe cei mai mici) și să-i învețe de bine , aceasta place la toți . Și câți îi aud pe cei mai bătrâni (pe bătrânii) , nu se rușinează și [totul , n.n. N.B.] are o bună încheiere” , Dan 160-161/24¹-24².

¹⁹ În aromâna vorbită azi : *di*, cf. Caragiu-Marioțeanu, *Compendiu* , p. 240, Saramandu , *Aromâna*, p. 442.

²⁰ Vezi și la Capidan , *Aromânii* , p. 40, problema comparativului.

²¹ Procedul formării superlativului absolut cu adverbul *vārtosu* “este atestat numai în limba scriitorilor din secolul al XVIII-lea (...). În graiurile aromânești actuale se întrebuițează adverbul *multu* (ca și în vechea dacoromână, greacă, albaneză și bulgară)”, cf. Caragiu-Marioțeanu, *Liturghier*, p. 106 .Vezi și idem *Compendiu*, p. 240 , Saramandu, *Aromâna*, p. 441 .

²² Alte exemple la Caragiu-Marioțeanu, *Liturghier*, loc. cit, *Codex Dimonie*, 82/2, 105/19 etc., cf. Capidan , *Aromânii*, p. 533 .

Din cele prezentate *supra* rezultă că morfologia adjectivului în scrierile aromânești din secolul al XVIII-lea nu este cu mult diferită de aceea din celelalte graiuri ale dialecului aromân. Textele respective atestă însă unele forme mai vechi care astăzi se actualizează mai puțin în vorbirea aromânească moscopoleană din Albania, pe care noi am cercetat-o la fața locului în 1989, 2003 și 2004.

BIBLIOGRAFIE:

- Boiagi, *Gramatică* = *Gramatică română sau macedo-română*, București, 1915.
- Capidan, *Aromânii* = Capidan, Th., *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București, 1932.
- Caragiu Marioțeanu,
Compendiu = Caragiu Marioțeanu Matilda, *Compendiu de dialectologie română (nord- și sud-dunăreană)*, București, 1975.
- Caragiu Marioțeanu, = Caragiu Marioțeanu, Matilda, *Fono-morfologie aromână*, București, Editura Academiei, 1968.
- Caragiu Marioțeanu,
Liturghier = Caragiu Marioțeanu, Matilda, *Liturghier aromânesc*, București, Editura Academiei, 1962.
- Codex Dimonie* = *Der Codex Dimonie*, von Gustav Weigand, în „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, I, IV-VI, Leipzig, 1894, 1897-1899.
- Papahagi, Per, *Scr. arom.* = Papahagi, Per. *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, București, 1909.
- Saramandu, *Aromâna* = Saramandu, Nicolae, *Aromâna*, în *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, 1984, p. 423-476